

تاریخچه مختصر کتابخانه و موزه ملی ملک

اثر: محبوبه معمار طلوعی*

چکیده:

خلاصه موضوع مورد بحث در این مقاله عبارتست از شرح مختصر زندگانی مرحوم حاج حسین ملک و مطالعه احوال و اعمال او همراه فضایل اخلاقی و خصایل انسانی او که رهگشای اهل علم در وصول به اهدافشان در غایت حافظ میراث فرهنگی غنی و درخشان می‌گردد. همچنین تاریخچه مختصری از کتابخانه و موزه ملی ملک نیز ذکر گردیده است.

***

شناختن و شناساندن کتابخانه‌ها، این گنجینه‌های بشری، از اهمیت شایانی برخوردار بوده و گامی سودمند در راه افزایش دانش انسان و گسترش فرهنگ پیشینیان از برای آیندگان شمرده می‌آید. از میان گنجینه‌های کمیاب که به دست ما رسیده و آنچنان بایسته شناخته نشده می‌توان کتابخانه و موزه ملی ملک را نام برد. مؤسس این کتابخانه، حاج حسین آقا ملک فرزند ارشد مرحوم محمد کاظم ملک (ملک‌التجار) است که در سال ۱۲۴۹ شمسی در منزل اجدادی خود واقع در بازار بین‌الحرمین تهران متولد شد. دروس فارسی و عربی را نزد مرحوم حاج شیخ مسیح طالقانی فراگرفت و در جوانی همراه پدر خود به مکه مشرف شد. از طرف پدر

---

* کارشناس کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران

مأمور رسیدگی املاک در خراسان شد سپس به مشهد رفت. چندی بعد با دختر مرحوم حاج سید عبداللّه، متولی مسجد گوهرشاد ازدواج کرد و در مشهد ماندگار شد. او در سن صدسالگی دارفانی را وداع گفت. تیمسار سیاسی پیشکار آن مرحوم طی گفتگویی با خبرنگار کیهان در مقاله‌ای که سال ۱۳۵۱ چاپ شد اظهار داشت که مرحوم ملک در هنگام فوت به تاریخ قمری ۱۰۰ سال و تاریخ شمسی ۹۶ سال عمر داشت و متولد ۱۲۵۵ شمسی و ۱۲۹۹ قمری بوده است. محمد کاظم ملک التجار پدر مرحوم ملک فرزند آقا مهدی ملک التجار بود. آقا مهدی شخصیتی بود که امیرکبیر، باکمک مالی او، ناصرالدین شاه را از تبریز به تهران آورد و بر تخت نشاند. ارادت آقامهدی به امیرکبیر بحدی بود که سرای امیر را به نام او کرد. حاج حسین آقا ملک ثروتمندترین مرد ایران بود که با پشتوانه‌ای از ثروت پدری، عشقی سرشار به فرهنگ ملی و کوششی ۸۰ ساله در تجارت و نیز خرید و فروش اشیای عتیقه توانست عنوان ثروتمندترین مرد اهل ادب ایران را در نیم قرن اخیر تاریخ ایران کسب کند. او یکی از برجسته‌ترین شخصیت‌های فرهنگی و اجتماعی کشور بود که خدمات ارزنده‌ای به فرهنگ و ادب ایران کرد. در مصاحبه‌ای با خبرنگار روزنامه اطلاعات گفته بود که "کتابخانه‌ای در محل اندرونی خانه پدرم که عمارت آن را تجدید کرده‌ام دایر است و کتابها را تا نخوانده‌ام به کتابخانه تحویل نداده‌ام" او به عنوان ثروتمندترین مرد ایران و به عنوان شاعر و نویسنده، شهرت کسب کرد. آنچه را که از راه ارث و تجارت و داد و ستد به دست آورده بود، در راه خدمت به فرهنگ و ادب اختصاص داد. حدود ۴۰۰ میلیون تومان از ثروتش را که شامل مجموعه‌های تمبرها، سکه‌ها و کتابها و زیباترین فرشها می‌شد به آستان قدس رضوی بخشید. بیمارستان، تفریحگاه و اردوهای فرهنگی چندی به همت این مرد خیر و نועدوست در مشهد و اطراف به وجود آمد. بیمارستانی را با تشویق و ترغیب آقای جعفری استاندار خراسان در ۶۰ کیلومتری مشهد در چناران برای استفاده رعایا و کشاورزان ایجاد نمود گنجایش این بیمارستان ۱۰۰ تختخواب بود.

روزانه ۲۰۰ نفر از روستائیان کشاورزان بطور رایگان مداوا می‌شدند. همچنین قسمتی از باغ وکیل آباد مشهد را به اردوهای فرهنگیان اختصاص داد که همه ساله محصلین با وسایل کافی در آنجا چادر می‌زدند. این کار او احساسات جامعه فرهنگی را برانگیخت و او نزد مردم خراسان به عنوان مرد سال انتخاب شد.^۱

از دیگر خدمات ارزنده این بزرگ مرد، احداث کتابخانه و موزه ملی ملک است. او در مصاحبه‌ای باخبرنگار روزنامه اطلاعات اظهار داشته بود: "اگر در تهران اقامت داشتم حتماً به ایجاد موزه‌ای دست می‌زدم که با موزه انگلستان برابری کند."

آقای حاج حسین ملک، حدود صد سال عمر نمود. دارای ۵ دختر بود و کتابخانه را پسر خود می‌دانست. او مردی سخی، دانشمند با حافظه‌ای قوی و فهمی توانا و ادبی فراوان و مجلسی گرم بود. هرگز به کسی مهاجم نبوده و در دفاع بسیار نیرومند و پی‌گیر و خوش ذوق بود. در انجام تکالیف مذهبی خود برکنار از ریا و دورویی، با وجود ناتوانی جسمی که داشت عبادت خود را از یاد نمی‌برد. در خلوت به ذکر و دعا می‌پرداخت و چنان محو می‌شد که انسان لذت می‌برد. در تمام عمر لب به مشروب نزد و سیگار نکشید. مثل خوش‌خط‌ترین اشخاص، تحریر می‌کرد و مانند ادب شناس‌ترین افراد، نامه می‌نوشت و مثل قوی‌ترین وکلای دادگستری، قادر بود لایحه بنویسد. او از درخشانترین چهره‌های اجتماعی و فرهنگی معاصر ایران بود و سرانجام در ساعت ۶/۳۰ دقیقه سوم مرداد ۱۳۵۱ پس از یک بیماری طولانی به علت سکت قلبی در یکی از اطاقهای قدیمی منزل مسکونی خود واقع در بازار بین‌الحرمین چشم از جهان هستی فروبست، جنازه آن مرحوم صبح روز ۴ مرداد به بهشت زهرا منتقل شد. در روز ۵ مرداد در ساعت ۹ صبح از مسجد سپهسالار تشییع شد و بر طبق وصیت‌نامه آن مرحوم به مشهد فرستاده، در جوار مطهر حضرت رضا(ع) به خاک سپرده شد.^۲

موقوفه ملک در دو بخش مجزا به صورت کتابخانه و موزه اداره می‌شود. این کتابخانه در آبانماه ۱۳۱۶ شمسی وقف آستان قدس رضوی شد. نخست در خیابان

۱۵ خرداد (همان خیابان بوذرجمهری سابق) در بازار بین‌الحرمین بود، مرحوم ملک قسمتی از بنای اندرونی خانه قدیمی خود را تغییر داد و به مقتضای نیاز، آن را به صورت تالار مطالعه و موزه و مخزن کتب خطی درآورد. در ماهنامه هنر و مردم^۳ می‌خوانیم: "در بازار بین‌الحرمین در خیابان ۱۵ خرداد خانه‌ای را می‌یابی که برای همگی آشنا و مورد توجه است به نام قرائتخانه ملک، بادی کوتاه، چوبین و قهوه‌ای که زادگاه مردی نیکوکار و خیراندیش به نام حاج حسین آقا ملک است. حاج حسین آقا ملک از سال ۱۳۰۳ شمسی شروع به جمع‌آوری کتب کرد. در سال ۱۳۱۷ شمسی که به اتفاق مرحوم پدرش حاج محمد کاظم ملک التجار برای دیدن املاک خراسان به مشهد می‌رفت، در راه بازگشت، در نیشابور، نیرالدوله حاکم این شهر از ایشان و همراهانشان استقبال و پذیرایی ۱۵ روزه کرد. مرحوم ملک در نیشابور نسخه‌ای از دیوان ابن‌یمین را پیدا کرد و از روی آن نسخه‌ای برای خود برداشت و از آن پس فکر تأسیس کتابخانه در او قوت گرفت و در دفعه بعد که از طرف پدر مأمور خراسان شد، در آنجا کتابخانه شیخ عبدالحسین پسر شیخ عبدالرحیم بروجردی را خریداری کرد و سپس کتابهای میرزا ارسطو منشی کنسولگری روس را خرید و به این ترتیب کتابخانه خود را به وجود آورد. پس از آن هر جا می‌شنید که کتابی خطی هست به سراغش می‌رفت و هر کس برای فروش کتب قدیمی و خطی به او مراجعه می‌کرد آن را می‌خرید. کتب خریداری شده در تهران و مشهد متمرکز بود.^۴

تا سال ۱۳۴۰ شمسی، کتابخانه وضع درست و خوبی نداشت و تنها از این سال به بعد بود که کتابخانه توانست تا حدودی مورد استفاده مراجعین قرار گیرد. مرحوم ملک به فکر آماده سازی کتب برای استفاده بود، بدین منظور در سال ۱۳۲۷ شمسی چند تن از آقایان: عبدالعزیز جواهر کلام، دکتر بهمن کریمی و علی نقی منزوی زیر نظر آقای احمد سهیلی خوانساری برای فهرست‌نویسی گردآمدند.^۵

در سال ۱۳۶۴ شمسی طبق دستور حجة الاسلام واعظ طبسی نماینده ولی فقیه

در خراسان و تولیت آستان قدس رضوی، ساختمان در زمینی به مساحت ۵۷۰۰ متر مربع شروع شد. ساختمان جدید در ضلع جنوبی وزارت امور خارجه که از موقوفات زنده یاد حاج حسین آقا ملک است و مرحوم ملک قطعه زمین فوق را طی وقفنامه شماره ۶۶۶۸ برای احداث کتابخانه در نظر گرفته بود قرار دارد. ساختمان فعلی کتابخانه و موزه به سبک معماری سنتی و اسلامی ساخته شده که زیربنای این مجموعه دارای ۹۴۰۰ متر مربع و در ۵ طبقه و دو نیم طبقه ساخته شده است. زمین این ساختمان قبلاً به وسیله وزارت امور خارجه رژیم گذشته ضبط و به محل فرود هلیکوپتر، تبدیل شده بود که با پیگیری آقای طبسی مقام تولیت آستان قدس رضوی و دستور رهبر کبیر انقلاب و به موجب وقفنامه واقف، مجدداً در اختیار کتابخانه قرار گرفت.

قسمتهای مختلف این ساختمان شامل زیرزمین به مساحت ۱۶۰۰ متر مربع است که شامل تأسیسات، آشپزخانه، سالن غذاخوری، سالن نمایش فرشهای نفیس، موزه تمبر و قفسه کتاب می باشد و طبقه همکف به مساحت ۲۲۰۰ متر مربع این طبقه شامل چهار سالن برای ارائه سکه ها، مرقعات، اشیای نفیس و عتیقه و تابلوهای نقاشی که اکثراً از نظر قدمت و نوع، جزء آثار پر ارزش موزه ای اند و طبقه اول با مساحت ۱۲۰۰ متر مربع که شامل دو سالن مطالعه برای آقایان و بانوان هر یک به وسعت ۳۵۰ متر مربع و سالن مرکزی به وسعت ۵۰۰ متر مربع برای استقرار برگه دانها و کامپیوتر در نظر گرفته شده است و در بالای این طبقه، مخازن کتابخانه در سه طبقه جمعاً به مساحت ۱۲۰۰ متر مربع برای نگهداری کتب خطی، چاپ سنگی و چاپی ساخته شده است قرار دارد.

کتابخانه ملک با مجموعه نفیسی از نسخه های خطی که سالهای بسیاری از عمر دانشمندان صرف نوشتن آنها شده، در هر جلد خود دنیایی نهفته دارد و مورد استقبال معارف پروران گردیده است این مجموعه شامل ۳۱۳۰۰ جلد کتاب چاپی، چاپ سنگی و چاپ سربی است که فقط ۱۰۷۰ عنوان کتابهای چاپ سنگی دارد.

این تعداد کتب چاپی در سال ۱۳۴۹ حدود چهارده هزار کتاب فارسی و عربی و ترکی و ۴۰۰۰ کتاب به زبانهای لاتین بوده است.

بعضی از این کتب از قدیمیترین کتب بترتیب تاریخی منتشر شده است از جمله:

- ۱- القانون فی الطب: تألیف ابن سینا: چاپ رم، ۱۵۳۹ م.
- ۲- تحریر اصول اقلیدس: تألیف خواجه نصیرالدین طوسی، قسطنطنیه، ۱۵۷۶ م.
- ۳- القرآن و هو شرعة الاسلامیه: چاپ هامبورگ، ۱۶۹۴ م.
- ۴- تاریخ فنائی: ترکی، ۱۷۷۹ م.
- ۵- لغت نامه انگلیسی به فارسی: چاپ بنگال، ۱۷۸۰ م.
- ۶- العجب العجائب فیما یفیه الکتاب: تألیف احمد بن محمد شروانی، ۱۸۰۸ م.

کتابخانه ملی ملک در حال حاضر، ۶۵۳۷ جلد نسخه خطی ثبت شده دارد که تماماً فهرست شده و در یک مجموعه ده جلدی در اختیار محققین داخل و خارج از کشور قرار گرفته است. از این تعداد نسخ خطی ۴۷۶۷ نسخه مستقل و بقیه (۱۷۷۰) نسخه مجلد شامل ۱۳۵۰۲ عنوان رساله است و جمعاً کتابخانه، دارای ۱۸۳۶۹ عنوان نسخه اعم از مجموعه و منفرد است.

از قدیمیترین نسخ خطی این کتابخانه، جزئی از قرآن مجید به خط کوفی است که منسوب به حضرت امام حسن مجتبی (ع) است و بر پوست آهو تحریر شده است. دیگر الأسطقسات از اقلیدس می باشد که تاریخ تحریر آن ۳۴۳ هجری قمری است. دیگر ثمره بطلمیوس (عربی) که حسین بن عبدالرحمن بن عمر صوفی کاتب آن است و در سال ۳۷۱ هجری قمری نوشته شده است. کتاب دیگر الفوز الأصغر (عربی) که مؤلف آن ابوعلی بن مسکویه است و کاتب آن غیاث الدین محمد بن حمدویه است و در سال ۴۱۰ هجری قمری نوشته شده است. دیگر مجموعه ای است شامل سه رساله عربی تألیف ابی نصر فارابی، که کاتب آن حسین المسیح المتطبب الفارقی است و در سال ۳۶۳ ق. نوشته شده است.

همچنین شامل تألیفات ابن سینا که مشتمل بر یکصد و چهار رساله غیر مکرر در هفتاد و دو مجلد می باشد که برخی از آنها به شرح زیر است:

سال تحریر	نام کتاب
قرن ۷ ق	۱- الاشارات و التنبیها
قرن ۷ ق	۲- حی بن یقظان
قرن ۷ ق	۳- حدوث الحروف
قرن ۷ ق	۴- حجج المثبتین
قرن ۷ ق	۵- حدود الأشياء
قرن ۷ ق	۶- الشبکه و الطيور
قرن ۸ ق	۷- رساله جواهر الأجسام السماویه
قرن ۸ ق	۸- عیون الحکمة
قرن ۸ ق	۹- کلمة التوحید
قرن ۸ ق	۱۰- مفاتیح الخزائن
قرن ۹ ق	۱۱- الشفاء (طبیعیات)
قرن ۹ ق	۱۲- فیض الهی (الافعال و الانفعالات)
قرن ۹ ق	۱۳- نامه ابوسعید به شیخ و جواب آن
قرن ۹ ق	۱۴- احکام الأدویه
قرن ۱۰ ق	۱۵- تعبیرنامه
قرن ۱۰ ق	۱۶- رساله در حکمت طبیعی
قرن ۱۰ ق	۱۷- رساله العشق
قرن ۱۰ ق	۱۸- خطبه بلیغه
قرن ۱۱ ق	۱۹- تفسیر آیه دخان
قرن ۱۱ ق	۲۰- اسرار اصلوة

- ۲۱- تفسیر سورة التوحيد
قرن ۱۱ ق
- ۲۲- سياسة المدن
قرن ۱۱ ق
- ۲۳- تقریرات
قرن ۱۲ ق
- ۲۴- درذات و متعلقات آن
قرن ۱۲ ق
- ۲۵- رساله در اخلاق
قرن ۱۳ ق
- ۲۶- تفسیر سورة اخلاص
قرن ۱۳ ق
- ۲۷- قیام الأرض وسط السماء
قرن ۱۴ ق

کتابخانه ملی ملک، ۴۰۰۰ مجلد کتابهای لاتین به زبانهای فرانسه، انگلیسی، ایتالیایی و آلمانی و ... دارد که اغلب به زبان فرانسه است بطوری که شاید دو برابر کتابهای انگلیسی و دیگر زبانها باشد. قدمت کتابهای لاتین به ۱۰۰ یا ۱۵۰ سال پیش می‌رسد. بعضی از آنها عبارتند از:

1- Les Ruines, ou meditation sur les revolutions des empires

این کتاب در سال ۱۷۹۲ در پاریس به چاپ رسیده است.

2- Hygiene et soins maternels.

این کتاب در سال ۱۸۸۰ چاپ شده به گونه‌ای که تصاویر آن روی کلیشه‌های چوبی حک شده و بعد چاپ گردیده است.

این کتابخانه شامل بخش مرجع، بخش خدمات فنی و رایانه‌ای، بخش صحافی و مرمت کتب و اسناد و نیز بخش مخازن کتاب است. بخش مرجع کتابخانه علاوه بر دارا بودن کتب فهارس و دیگر کتابهای مرجع، دارای دایرةالمعارف آمریکا با چاپ سال ۱۹۹۵ می‌باشد، همچنین سلسله "فهارس المكتبات الخطیة النادرة" و ۱۲ جلد فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملک زیر نظر ایرج افشار را که جلد اول آن فهرست کتابهای ترکی و جلد دوم تا نهم فهرست مجموعه‌هاست که به زبانهای،

ترکی و عربی و فارسی است. جلد یازده، فهرست الفبایی مولفان و جلد دوازده، فهرست الفبایی عنوان کتابها است.

بخش خدمات فنی و رایانه‌ای که وظایف کلیه امور مربوط به سفارش، تهیه، ثبت و آماده‌سازی، فهرست‌نویسی، طبقه‌بندی و ورود اطلاعات به کامپیوتر، تهیه نرم افزار و سخت افزار کامپیوتری، ایجاد بانکهای اطلاعاتی و نیز تنظیم برگه‌دانه‌های مختلف را به عهده دارد در سال ۱۳۷۴ تأسیس شده است.

بخش صحافی و مرمت کتب و اسناد:

این بخش، امور مربوط به مرمت نسخ خطی، صحافی و تجلید کتب اعم از خطی و چاپی در محل کتابخانه را به عهده دارد که طبق اصول دقیق هنری و به شیوه سنتی صورت می‌گیرد. در سال ۱۳۷۲ به وسیله آقای فیضی راد، صحاف کتابخانه ملک تأسیس شده است، کتب خطی و چاپی به بهترین روش و کیفیت ترمیم و صحافی می‌شوند. کتب خطی با سریش و کتب چاپی با چسبهای امروزی صحافی می‌شوند. کتابها ترمیم، ته‌دوزی و وصلی و صیقل داده می‌شوند و واکس می‌خورند طوری که بیننده احساس نمی‌کند که به آنها روغن مالیده شده است.

موزه ملی ملک:

مرحوم ملک، نظر به علاقه‌ای که به جمع‌آوری آثار کهن مملکت، چون: سکه، فرش، قلمدان، و ... داشتند هر کجا از وجود اینگونه اشیاء با خبر می‌شدند به هر قیمت ممکن آنها را خریداری می‌کردند. بطوری که در مصاحبه‌ای با خبرنگار روزنامه اطلاعات گفتند: "اگر مأمور مشهد نشده بودم و در تهران مانده بودم موزه‌ای ایجاد می‌کردم که با موزه انگلستان برابری کند." کلکسیون تمبر آقای ملک به اضافه کلکسیونهای قالی و تابلو و اشیای عتیقه از جمله پیراهن دستباف شانه عباس کبیر در موزه ملی ملک برای مشاهده و استفاده اشخاص علاقمند قرار داده

شده و روزی نیست که محققین از این کلکسیونهای مختلف برای تکمیل مطالعات خود بهره نگیرند.

موزه ملی ملک با زیربنای حدود ۵۰۰۰ متر مربع شامل هشت سالن موزه و بخش اداری موزه می باشد که سالنهای موزه بنا به موضوع کلکسیونها، انتخاب و طراحی گردیده و چون اشیای این موزه از کلکسیون شخصی واقف می باشد دارای تنوع موضوعی است. مرحوم ملک از سال ۱۳۱۶ ش. که رسماً موزه ملی ملک را افتتاح نمود همواره با خبره ترین مشاورین و متخصصین و کارشناسان در ارتباط بوده و در اقصی نقاط دنیا هر کجا از وجود اشیاء و تابلوهای نفیس باخبر می شده آنها را خریداری می کرده که قسمتی از آنها به شرح زیر است:^۷

- ۱- دوازده تابلوی منحصر بفرد، اثر کمال الملک غفاری که دو تابلو از تابلوهای موجود، آخرین اثر هنری این نقاش نامی، قبل از نابینا شدن وی می باشد.
- ۲- مسکوکات نقره از دوره سلوکیه تا قاجاریه.
- ۳- مسکوکات طلا که به مناسبتهای مختلف در ایران و جهان ضرب شده است.
- ۴- قلمدانهای بسیار نفیس که ساخته دست هنرمندان نامی گذشته است.
- ۵- تابلوهای رنگ و روغن، کار بهترین نقاشان ایتالیایی.
- ۶- چند تابلوی رنگ و روغن اثر شاگردان کمال الملک غفاری.
- ۷- تابلوهای مینیاتور، اثر هنرمندان داخل و خارج.
- ۸- چهار قطعه از خطوط ثلث، نوشته بایسنقر میرزای تیموری
- ۹- کشکول و تبرزین و پیراهن منسوب به شاه عباس صفوی
- ۱۰- خطوط و مرقعات کار خطاطان نامی ایران.
- ۱۱- مرقعات از شاهنامه فردوسی
- ۱۲- دو عدد گلدان قدیمی منحصر بفرد از شاهکارهای کارخانه سور فرانسه
- ۱۳- میزو صندلیهای فوفل کار هنرمندان کهن هندوستان
- ۱۴- میزو و صندلیهای تاشو مربوط به قرن ۹، ۱۰، ۱۱ و ۱۲ کار هنرمندان

- ۱۵- سه قطعه از کتیبه‌های قدیمی پرده خانه کعبه (ملیله دوزی)
- ۱۶- چند نوشته از رضا عباسی (کنده کاری بر روی فلز)
- ۱۷- عینک و عکس منسوب به حکیم متأله مرحوم حاج ملاهادی سبزواری
- ۱۸- قباله ازدواج میرزا تقی خان امیرکبیر با عزت الدوله خواهر ناصرالدین شاه قاجار.
- ۱۹- کلکسیون تمبر، که از پر ارزش‌ترین و نفیس‌ترین آثار جمع‌آوری شده در این موزه است.
- ۲۰- فرشهای نفیس.

پانوشته‌ها:

- ۱- روزنامه هیرمند، اول فروردین سال ۱۳۳۹. شماره ۶۸. ص ۲ و ۳.
- ۲- کیهان، ۴ مرداد سال ۱۳۵۱، شماره ۸۷۱۱.
- ۳- هنر و مردم، سال ۱۳۴۹، شماره ۹۸.
- ۴- روزنامه اطلاعات، سال ۱۳۴۹، شماره ۱۳۱۹۵.
- ۵- ایرج افشار. محمدتقی دانش پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک، مقدمه.
- ۶- روزنامه اطلاعات، سال ۱۳۴۹، شماره ۱۳۱۹۵.
- ۷- کتابخانه و موزه ملی ملک، تهران: کتابخانه و موزه ملی ملک، ۱۳۷۵.

